

ОСНОВНІ НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ СТРУКТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ НА СТАДІЇ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Смаль В.В.,

доктор географічних наук,
професор кафедри географії
(Ніжинський державний уні-
верситет ім. М. В. Гоголя)

*Структурні зміни, що відбулися в економіці розвинених країн упродовж останніх трьох десятиліть, вплинули на розвиток світового господарства в цілому та кожної національної економіки зокрема. У статті проаналізовано й згруповано основні теорії, що пояснюють ці зміни з різних позицій. **Ключові слова:** структурні трансформації, постіндустріальне суспільство, економічні сектори, економіка знань, постфордизм.*

*Структурные изменения, произошедшие в экономике развитых стран на протяжении последних трех десятилетий, повлияли на развитие мирового хозяйства в целом и каждой национальной экономики в частности. В статье проанализированы и сгруппированы основные теории, объясняющие эти изменения с разных позиций. **Ключевые слова:** структурные трансформации, постиндустриальное общество, экономические секторы, экономика знаний, постфордизм.*

Smal V. BASIC SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO CONCEPTUALIZING THE STRUCTURAL TRANSFORMATION OF THE ECONOMY IN THE POST-INDUSTRIAL STAGE OF DEVELOPMENT. *The structural changes that have occurred in the advanced economies during the last three decades had an impact on the world economy as well as all the national economies. The main theories that discuss these changes from different points of view are analyzed in the paper. **Key words:** structural transformation, post-industrial society, economic sectors, knowledge economy, post-fordism.*

Постановка проблеми. Господарство – складна система, яка складається з багатьох тісно пов'язаних між собою макроекономічних елементів. Саме співвідношення між цими елементами являє собою економічну структуру. Секторальні зрушення в структурі виробництва й зайнятості населення здобули назву «структурна трансформація» (з латинської «transformation» – зміна, перетворення, «structura» – побудова, розміщення, тобто внутрішня будова та зв'язок складових частин чого-небудь), яка є визначальною характеристикою процесу розвитку, причиною та наслідком економіч-

ного поступу.

Для структурних трансформацій характерним є великомасштабне переміщення ресурсів з одних секторів до інших. На початковому етапі розвитку економіки ресурси концентруються в аграрному секторі. З розвитком господарства відбувається переміщення ресурсів із сільського господарства до промисловості та сфери послуг. Це складає першу фазу структурних трансформацій. Друга фаза пов'язана з рухом ресурсів від сільського господарства й промисловості до сфери послуг. Процеси трансформації національних

економічних систем є неминучим наслідком загальних закономірностей розвитку. Усі розвинені ринкові економіки пройшли зазначені фази структурних трансформацій. Перехід економічної системи до нового стану є результатом попередніх стадій розвитку процесу трансформації цієї економічної системи, особливість яких обумовлює специфічні риси її подальшого поступу. У сучасних умовах великого значення набуває взаємодія національних економік, взаємозв'язок трансформації економічних систем із процесами глобалізації, що суттєво впливає на формування вектора трансформації.

Постіндустріальна трансформація може визначатися як процес змін у галузевій і територіальній структурі господарства країн в умовах переходу до постіндустріальної стадії розвитку, що мають як спільні, так і специфічні риси як результат взаємодії глобальних і національних соціально-економічних процесів.

Кардинальні перетворення, обумовлені трансформаціями у виробничих технологічних процесах, структурі виробництва, безперечно, відбулися насамперед в економіці розвинених країн. Однак вони неминуче стосуються й інших країн світу, у тому числі України, оскільки мова йде про фундаментальні структурні зміни світової економіки, зародження та утвердження нової економічної системи. У зв'язку із цим постає необхідність аналізу існуючих теоретико-методологічних підходів до вивчення структурних трансформацій економіки з метою їх ефективного використання під час дослідження регіонів, окремих країн чи міждержавних угруповань.

Метою статті є спроба групування й

аналізу основних теорій, що пояснюють причини, фактори та особливості структурної трансформації економіки на стадії постіндустріального розвитку, осмислення основних підходів, категорій, понять.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У світовій економічній та економіко-географічній науці сформувався вагомий масив теорій, які аналізують зміни в структурі й характері виробництва та суспільні перетворення з різних позицій. Значний теоретичний та емпіричний внесок у дослідження різних аспектів структурної трансформації економіки на стадії постіндустріального розвитку зроблено іспанським соціологом М. Кастельсом, американським соціологом Д. Беллом, американським економістом австрійського походження Ф. Мачлупом, британським географом Е. Аміном та іншими вченими [12; 13; 20; 36].

Виклад основного матеріалу. Ґрунтовний аналіз теорій, які намагаються пояснити структурні економічні трансформації другої половини ХХ – початку ХХІ століття, дозволяє виокремити три шляхи їх концептуалізації: 1) зміна значимості секторів економіки, зростання терціаризації; 2) формування економіки знань; 3) трансформація виробничих систем від масового виробництва до гнучкої спеціалізації як наслідку технологічного розвитку (постфордизм) (див. табл. 1). Окремий масив, що заслуговує на особливу увагу, формують теорії про зміни в територіальній організації виробництва, які відбулися під впливом економічних структурних перетворень, та виникнення нових форм розміщення господарства [6].

Таблиця 1

Основні теорії структурних трансформацій економіки

Назва теоретичної розробки	Автори розробки	Країна та роки здійснення розробки чи видання основних праць	Головні ідеї та поняття
Теорії змін значимості секторів економіки, посилення терціаризації			
Трисекторна модель економіки	А. Фішер, К. Кларк	Австралія, Англія, друга половина 1930-х років	Поява понять «первинний», «вторинний», «третинний» сектори. Розгляд сфери послуг як окремого економічного сектора
Теорія стадій розвитку	У. Ростоу	США, 1971 рік	Теорія п'яти послідовних стадій економічного й соціального розвитку, через які проходять усі суспільства (традиційне суспільство, період передумов для підйому, відправка в стале зростання, рух до зрілості, ера високого масового споживання)
Теорія постіндустріального суспільства	Д. Белл	США, 1967 та 1973 роки	Доіндустріальний, індустріальний, постіндустріальний історичні періоди в розвитку суспільства. В економіці постіндустріального суспільства пріоритет перейшов від переважного виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти й підвищення якості життя. Найважливіша економічна особливість постіндустріального ладу – формування суспільства, яке базується на виробництві послуг та інформації
Формування економіки знань			
Концепція економіки знань (knowledge economy)	Ф. Махлуп	США, 1962 рік	Поява поняття «економіка знань». Спроба виділення секторів, що продукують знання
Нова теорія зростання	П. Ромер	США, 1986 рік	Знання розглядаються як третій важливий фактор виробництва (поряд із працею та капіталом)
Теорія економіки, що базується на знаннях (knowledge-based economy)	Розробки ОЕСР, зокрема Д. Форей	1990-і роки	Економіка, що базується на знаннях, – це економіка, що безпосередньо ґрунтується на створенні, поширенні й використанні знань та інформації
Концепція національних систем інновацій (НСІ)	Б. Лундвал, К. Фрімен, Р. Нельсон	Данія, Велика Британія, США, кінець 1980-х років	НСІ – сукупність інституцій, взаємодія яких визначає інноваційну ефективність національних виробників. Елементи НСІ: фірми, лабораторії, освітні установи, органи державного регулювання, фінансові інституції
Концепції суспільства пізнання (learning society) та економіки пізнання (learning economy)	Б. Лундвал	Данія, початок 1990-х років	Найбільш суттєвим ресурсом у сучасній економіці є знання, відповідно, найважливішим процесом є пізнання, яке не закінчується в межах освітніх чи дослідницьких установ, а триває в рутинній діяльності; найважливіша форма пізнання – інтерактивне пізнання; чотири типи знань: знаю-що, знаю-чому, знаю-як, знаю-хто
Теорії постфордизму			
Школа регуляції (Regulation School)	М. Агльєтта, Р. Буайє, А. Ліпієц	Франція, 1970–1980-ті роки	Ключові категорії: «режим накопичення», «способи регуляції». Кожен режим акумуляції досягає кризової точки, коли способи регуляції стають недієвими й суспільство змушене шукати нові правила та норми, формуючи нові способи регуляції
Неошумпетеріанізм (Neo-Schumpeterianism)	К. Фрімен, Ш. Перес	Велика Британія 1980-ті роки	Техніко-економічна парадигма (ТЕП), тобто сфера виробництва й економічних відносин з усіма притаманними їй явищами – одна з ключових категорій. Успішний перехід від однієї ТЕП до іншої залежить від стрибка в продуктивності, який досягається поширенням технологічних інновацій на всю економіку
Гнучкої спеціалізації (Flexible Specialization)	М. Пайор, Ч. Сабел	США, 1984 рік	Існування двох індустріальних парадигм: масового виробництва стандартизованих товарів і гнучкої спеціалізації (виробництва різноманітних товарів невеликими партіями). Індустріальні переломи – заміна однієї парадигми іншою

Перший напрям концептуалізації має найбільш тривалу історію. Незважаючи на те, що тенденція зростання значення третинного сектора у світовій економіці явно проявилася лише в 1970-х роках, прогнозовано воно було значно раніше. Першу спробу розгляду сфери послуг як самостійного економічного сектора, а не своєрідної похідної від сфери матеріального виробництва було зроблено авторами трисекторної моделі економіки А. Фішером та К. Кларком [21; 28].

А. Фішер у статті «Виробництво, первинне, вторинне, третинне» («Production, primary, secondary and tertiary») наводить поняття «первинний», «вторинний» і «третинний» сектори. До первинного, на думку автора, належать економічні сектори, діяльність яких пов'язана з отриманням первинних ресурсів (сільське господарство й видобувні галузі), до вторинного – галузі обробної промисловості та будівництва. Третинний сектор охоплює сферу послуг.

А. Фішер прагнув надати поняттю «третинний сектор» позитивного змісту, а не просто визначити його як залишковий продукт, як традиційно розглядалася сфера послуг його колегами. К. Кларк зазначав, що економіка третинного сектора ще має бути написана.

Подальший розвиток трисекторна модель, розроблена А. Фішером та К. Кларком, отримала в теорії стадій розвитку американського економіста У. Ростоу, яку він виклав у своїй книзі під назвою «Стадії економічного зростання. Некомуністичний маніфест» [52]. У. Ростоу розробив теорію п'яти послідовних стадій економічного й соціального розвитку, через які неминуче проходять усі суспільства.

Перша з п'яти стадій – «традиційне суспільство» (traditional society), яка фактично є доіндустріальною стадією розвит-

ку. Цей етап характеризується примітивною технологією, ієрархічною соціальною структурою, способом дій і поведінки, який більше зумовлюється традиціями та усталеними звичаями, загальноприйнятою практикою, ніж тим, що У. Ростоу називає «раціональними критеріями». Ці фактори визначають існування певної «стелі» виробничих можливостей.

Друга стадія, що є своєрідним переходом до індустріальної стадії розвитку, дістала назву «період передумов для підйому» («preconditions for take-off»). На цьому етапі починається активне проникнення у виробництво досягнень науки й техніки, розвиток соціальної та економічної інфраструктури, поява нової еліти, ефективної централізованої національної держави. Формуються міста – великі промислові центри, розвивається торгівля, з'являються фінансові установи.

Це все створило умови для появи третьої стадії – «відправки» в стале зростання («take off» into sustained growth), яка описується У. Ростоу як «великий вододіл у житті сучасного суспільства». Ця стадія асоціюється з промисловою революцією та пов'язаними з нею потужними соціально-економічними й політичними перетвореннями. Вона триває приблизно 10–30 років, упродовж яких зростання означає розвиток суспільства, економіки, формує політичний устрій. Збільшуються інвестиції, особливо в провідних секторах переробної промисловості.

Самопідтримуюче зростання приводить до стадії «руху до зрілості» («drive to maturity»), яка характеризується диверсифікацією виробництва, перевищенням темпів зростання ВВП над темпами зростання населення, інвестиціями, вкладеними у виробництво, в обсязі 10–20% від національного прибутку, забезпеченням людей необхідними продовольством, одягом і житлом.

Зростання виробництва товарів споживання й послуг, а також зміцнення держави загального добробуту (welfare state) свідчить, що завершальна стадія під назвою «ера високого масового споживання» («age of high mass consumption») досягнута. У цей період здійснюється науково-технічна революція та зростає значення інформаційних систем [52].

Пізніше, у роботі «Політика та стадії росту» («Politics and the Stages of Growth» 1971 року), У. Ростоу додав до раніше виділених стадій стадію «пошуку якості життя», коли на перший план висувається духовний розвиток людини.

Теорії, концепції, ідеї А. Фішера, К. Кларка, У. Ростоу стали підґрунтям для формування теорії постіндустріального суспільства в її сучасному вигляді. Її становлення пов'язане з ім'ям Д. Белла – професора соціології Гарвардського університету, який якщо й не першим увів до наукового обігу термін «постіндустріальне суспільство», то зробив найбільше для його поширення.

Д. Беллу належить низка праць, присвячених теорії постіндустріального суспільства, яке вчений визначає так: «Суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від переважного виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти й підвищення якості життя» [14, с. 102].

Д. Белл вказав на такі головні ознаки постіндустріальної стадії розвитку: у сфері економіки – зрушення від виробництва товарів до виробництва послуг; у сфері зайнятості – переважання працівників розумової праці (професіоналів, інженерів, науковців); у сфері науки – провідну роль теоретичних знань як джерела інновацій; у сфері управління – прийняття рішень на основі засобів нових інтелектуальних технологій; у сфері екології – контроль за тех-

нікою та оцінку можливих наслідків технічних нововведень.

Серед економічних змін, характерних для переходу до постіндустріального суспільства, Д. Белл виділяв насамперед зростаючу значимість сектора послуг. Учений стверджував, що з розвитком суспільства відбувається рух від переважання сільсько-господарського виробництва й видобувної промисловості до домінування переробної промисловості та зрештою до провідної ролі сектора послуг. У зв'язку із цим учений розрізняв три історичні періоди в розвитку суспільства (доіндустріальний, індустріальний та постіндустріальний), кожен із яких формується навколо певного концептуального осьового принципу [15, с. 10]. *Доіндустріальне* суспільство, основним принципом якого є традиціоналізм, пов'язане з виробництвом продовольства чи інших природних продуктів, необхідних для самозабезпечення. *Індустріальне* суспільство має справу з промисловим виробництвом товарів. Осьовий принцип – економічне зростання [15, с. 116]. На противагу попередньому *постіндустріальне* суспільство зосереджується на виробництві й споживанні послуг. Концептуальний принцип – сконцентрованість і кодифікація теоретичних знань. Д. Белл, зокрема, зазначає із цього приводу: «Концепція постіндустріального суспільства наголошує на центральному положенні теоретичних знань як осі, навколо якої будуть організовані нова технологія, економічне зростання та стратифікація суспільства» [15, с. 112]. Найважливішою економічною особливістю постіндустріального ладу Д. Белл вважає формування суспільства, яке базується на виробництві послуг та інформації. Серед домінуючих видів занять учений виділяє освіту, охорону здоров'я, мистецтво, різні види рекреаційної діяльності.

На думку Д. Белла, промислові центри у своєму розвитку будуть рухатись від виро-

бництва товарів, їх транспортування й послуг, пов'язаних із виробництвом, до персональних послуг (ресторанне й готельне господарство, туризм, розваги), а на останній стадії - до наукоємного сервісу, що забезпечує доступ до «хорошого життя», особливо охорони здоров'я, вищої освіти, рекреації, управління.

Д. Белл відводив особливу роль знанням, особливо теоретичним знанням як джерелу інновацій в утвердженні постіндустріального суспільства, виникненні нових високотехнологічних видів виробництва: «Більшість нових наукоємних виробництв (комп'ютерне, електронне, оптичне, полімерне), на відміну від промисловості XIX століття, базуються на теоретичних розробках, що передують виробництву» [15, с. 185]. З утвердженням центральності теоретичних знань з'являються нові інтелектуальні технології для вирішення як організаційних, так і технічних проблем.

Д. Белл передбачив низку можливостей для майбутнього, у тому числі такі: робота стане більше «грою між людьми», ніж «боротьбою між людиною та природою»; наука може стати відносно автономною силою в суспільстві, здатною «приручити» негативні наслідки комерційної поведінки корпорацій; новий клас професіоналів і технічних спеціалістів може стати важливою силою культурного й політичного життя; жінки можуть посісти більш важливе місце в суспільстві завдяки зростанню зайнятості вищих рівнів сфери послуг.

Економіка з переважанням сектора послуг стала домінуючою версією постіндустріального суспільства та активно розроблялась у працях інших учених. Зокрема, данський соціолог Г. Еспінг-Андерсон розрізняє три моделі постіндустріального розвитку сектора послуг: ліберальну, соціально-демократичну та корпоратистську [25, с. 29]. У ліберальній моделі стан сфери послуг регулюється ринком, вона розвивається в

двох протилежних напрямках: з одного боку, розвивається знаннєємний сервіс (наприклад, інформаційно-комунікаційні послуги), у якому задіяна високооплачувана й висококваліфікована робоча сила; з іншого боку, розвиваються малокваліфіковані та низькооплачувані послуги. У результаті формується сильно поляризоване постіндустріальне суспільство, прикладом якого може бути США чи Велика Британія. Соціально-демократична модель являє собою іншу частину постіндустріального спектра. Вона характеризується швидким поширенням сектора послуг у 1980-х роках, проте здебільшого тих, що фінансуються із суспільних джерел (освіти, охорони здоров'я тощо). У таких країнах, як Швеція, сектор послуг став забезпечувати захищеною зайнятістю високоосвічену, переважно жіночу робочу силу. Корпоратистська модель постіндустріального розвитку характеризується зменшенням промислової зайнятості, проте повільним зростанням зайнятості у сфері послуг. Федеративна Республіка Німеччина (далі – ФРН), на думку Г. Еспінга-Андерсона, є прикладом країни, для якої така модель є дійсною.

Концепція постіндустріального суспільства, розроблена Д. Белом та його однодумцями, стала найбільш відомою версією ідеї суспільних трансформацій. Термін набув широкого вжитку, часом набуваючи значення, далекого від того, що мав на увазі вчений. Роботи Д. Бела були спробою описати можливу траєкторію соціального розвитку. Це було більше гіпотетичним припущенням, ніж описом справжнього реального розвитку; як зазначає С. Брінт, це була більше соціальна, ніж економічна теорія [16].

Українські вчені по-різному ставляться до теорії постіндустріального суспільства: від повного неприйняття як наукової теорії до підтримки, подальшої розробки й розгляду можливості застосування основних

постулатів до українських реалій.

На думку С. Мочерного, концепція постіндустріального суспільства є недовершеною з позиції основних вимог побудови наукової теорії як вищої, найбільш розвинутої форми організації наукового знання: «Якщо з точки зору сутності теорії оцінити концепцію постіндустріального суспільства, то вона не відповідає жодній вимозі цієї категорії, насамперед не дає цілісного знання та не розкриває законів і закономірностей функціонування й розвитку цього суспільства. Це й дало мені підставу стверджувати, що це – аморфна беззмістовна теорія» [5, с. 56]. Проте вчений визнає, що в радянські часи концепція постіндустріального суспільства піддавалася нищівній і часто не досить аргументованій критиці.

На думку А. Чухна, якому належать фундаментальні праці з теорії постіндустріального суспільства, ця концепція піддавалася критиці в Радянському Союзі, оскільки її не можна було пояснити з позиції класового чи формаційного підходів, які були панівними на той час. Науковець переконаний, що перехід до постіндустріальної стадії – це перехід людської цивілізації до якісно нового стану, це процес значно глибший, який не можна пояснити в межах формаційного підходу з його класовою спрямованістю: «Глибокі всесвітньо-історичні зміни в розвитку цивілізації не можна пояснити в межах традиційних економічних і соціальних теорій. Нова парадигма суспільно-економічного розвитку потребує нової парадигми економічної теорії, філософії, усіх суспільствознавчих наук» [8, с. 42]. А. Чухно поділяє думку російського дослідника В. Іноземцева про те, що ця теорія є «єдиною соціальною метатеорією, яка повною мірою прийнята західною соціологічною традицією» [3, с. 4].

Українські вчені – автори монографії «Трансформаційні процеси і регуляторна політика в економіці України» – вказують на

практичну значимість концепції постіндустріалізму, доцільність використання досвіду розвинених країн світу під час розробки стратегії висхідного соціально-економічного розвитку в інших країнах [2]. І це вкрай важливо, як зазначають українські географи, автори роботи «Трансформація структури господарства України: регіональний аспект»: «Стратегія регіональної політики України має бути орієнтована на створення умов, які забезпечували б становлення в країні постіндустріального суспільства з його якісно вищим рівнем життя населення та можливостями оздоровлення довкілля» [7, с. 31].

На нашу думку, концепція постіндустріальності має значне теоретичне й практичне значення, що прокладає шлях до вивчення постіндустріальної економіки, яка є особливою стадією цивілізаційного розвитку людства. Відмінність від попередніх етапів історії економічного розвитку полягає в зміні основи економіки: матеріальне виробництво, яке було домінуючим упродовж століть, змінилося сферою послуг. Змінилася також роль визначальних факторів виробництва (землі, праці, капіталу) завдяки посиленню ролі знань, матеріалізованих у виробничих технологіях, утілених у наукових розробках, інтелектуальному потенціалі особистості, прихованих в особливих навичках і вміннях.

Посилення ролі знань, перетворення знань на рушійний фактор глобального й національного розвитку стало важливим напрямом концептуалізації постіндустріальної економіки та зумовило появу великого масиву теоретичних і практичних розробок.

Економічна діяльність різних суспільно-історичних формацій ґрунтувалася на зростаючій із часом акумуляції знань. Палеолітичне або неолітичне суспільство згідно з будь-якими стандартами було

таким, що базувалося на знаннях про навколишній світ. Знахідки палеоантропологів доводять існування добре розвинених знань про поведінку тварин, піротехнологій, космології й медицини у своїх суспільствах. Слід зазначити, що розвиток промисловості XIX століття також базувався на знаннях. Масштаб і ступінь проникнення знань до господарської діяльності зростали з кожною наступною фазою економічного розвитку.

Однак незаперечним є той факт, що в останній чверті XX століття відбулося безпрецедентне зростання обсягів та використання запатентованих, кодифікованих, неявних і прихованих знань, поширилася формальна освіта. Зростання сектора послуг ще більше активувало міжсекторний обмін знань. Усе це дало підстави для появи ідеї суспільних змін та формування думки про те, що людство ввійшло в абсолютно нову фазу розвитку суспільства – «суспільство знань».

Німецькі дослідники, вивчаючи особливості розвитку промислових галузей різного ступеня технологічної інтенсивності, виділили декілька факторів, які значно активували формування суспільства знань [31].

Першим учени називають доповідну записку під назвою «Межа науки – нескінченність» («Science – the Endless Frontier»), підготовану радником президента Т. Рузвельта В. Бушем. Записка була адресована президенту та пропонувала програму післявоєнних наукових досліджень. У висновках документа сказано: «Нація, яка залежить від інших у нових фундаментальних знаннях, буде повільною у своєму технологічному прогресі та матиме слабку конкурентоздатність у світовій торгівлі» [18, с. 19]. Ця позиція стала досить поширеною й розтиражованою в документах, що стосувалися фінансування науки.

Другою рушійною силою став розвиток

корпоративного капіталізму. Зростання великих виробничих корпорацій значно вплинуло на трансформацію інноваційних процесів. Інновації все частіше ставали продуктом діяльності спеціально створених при великих фірмах підрозділів науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт. Процес, що почався в німецькій хімічній промисловості, швидко поширився на американські фірми. Зв'язки між інноваціями та корпораціями стали ознакою нового часу.

Третьою силою можна назвати інтенсивні дискусії, спричинені запуском радянського супутника в 1957 році, що, на думку американського економіста Р. Нельсона, стало «планетарним свідченням неамериканської наукової діяльності» та викликало паніку в західних країнах із приводу так званого «ігнорування науки й технології» [37, с. 13]. Це мало позитивні наслідки для розвитку телекомунікації, аерокосмічної галузі та комп'ютеризації в провідних країнах Організації економічного співробітництва та розвитку (далі – ОЕСР), які відчутно посилили державну підтримку цих сфер діяльності.

Зростаюча конкуренція між головними центрами сили світової економіки (Західна Європа, Японія та США) – четвертий зі згаданих факторів.

Означені вище та інші чинники створили фундамент для збільшення інтересу до зростаючої ролі науки й технології та для формування нових наукових теорій.

Слід зазначити, що економічна й географічна наукова література XIX – першої половини XX століття не відзначалися особливою увагою до питань значимості знань для економічного розвитку. Лише деякі вчені звертали увагу інших дослідників на роль інтелектуального капіталу для економічного зростання. Зокрема, англійський економіст А. Маршал у відомій роботі «Принципи економіки» зазначав: «Знання – наш найбільш потужний двигун виробництва» [35, с.

115]. Австрійський та американський економіст Й. Шумпетер, визнаючи важливість знань в економіці, розглядав інновації, в основі яких лежить «нова комбінація знань», як необхідну виробничу функцію [54, с. 57].

У неокласичній економічній літературі знанням та інноваціям відводилася роль істотних факторів економічного зростання, проте все, що безпосередньо не впливало на формування ціни товару, не заслуговувало на особливу увагу. Неокласичні економісти визнавали лише такі фактори виробництва, як праця й капітал.

Нова теорія зростання, що переважно базується на працях американського економіста П. Ромера, запропонувала зміни до неокласичної моделі через розгляд технології та знань як внутрішньої частини моделі. П. Ромер розглядав знання як третій важливий фактор виробництва [49; 50]. Деякі автори пішли далі, стверджуючи, що знання стають головним фактором виробництва, відтісняючи такі чинники, як капітал і праця [24, с. 15].

У науковому обігу з'явилося поняття «економіка знань». Термін уперше було використано американським економістом австрійського походження Ф. Махлупом. У 1962 році Ф. Махлуп надрукував наукову працю, у якій представив результати вивчення економіки знань США [36]. Він намагався віднайти шляхи виділення секторів із найбільшою концентрацією знань та зробив спробу їх аналізу. Учений виділив 6 секторів, що продукують знання (освіта, науково-дослідні й дослідно-конструкторські роботи, художня творчість, засоби комунікації, інформаційні послуги, інформаційні технології), показав частку цих секторів у ВВП й зайнятості та спрогнозував їх подальше зростання. Науковець оцінив економіку знань США 1958 року в 136,4 млн доларів, що складало 29% ВВП країни.

Розрахунки Ф. Махлупа дали поштовх до

появи великої кількості публікацій з економіки знань. Перша хвиля, що розпочалась у 1970-х роках, стосувалася так званої інформаційної економіки. Поняття «знання» й «інформація» часто вживались як взаємозамінні. Однак із часом розмежування між інформацією, яка є основою для формування знань і відзначається деякою аморфністю й хаотичністю, та знаннями з їх чіткою структурованістю й організованістю ставало чіткішим. Усе частіше мова заходила про «економіку знань» («knowledge economy»).

Друга хвиля публікацій, що розпочалась в 1990-х роках і триває донині, стимулювалася ОЕСР, яка свою увагу до цієї проблематики пояснює так: «Роль знань (порівняно з природними ресурсами, фізичним капіталом і низькокваліфікованою працею) набуває все більшого значення. Хоча швидкість руху може різнитися, проте всі економіки ОЕСР рухаються в напрямі «економіки-на-знаннях» [38, с. 7]. Саме в документах ОЕСР поряд із поняттям «knowledge economy», що легко перекладається як «економіка знань», почав активно вживатися термін «knowledge-based economy», що в дослівному перекладі звучить «економіка, що базується на знаннях». З огляду на деяку складність такого словосполучення пропонуємо вживати термін «економіка-на-знаннях», який є семантично рівнозначним.

ОЕСР, створюючи відповідні робочі групи, комітети, бази даних, залучаючи до роботи вчених, організовуючи конференції з розвитку концепції економіки-на-знаннях, готуючи публікації й аналітичні матеріали, намагалася привернути увагу політиків до питань науки й технології та стимулювала наукові дослідження.

Першою помітною теоретично-практичною розробкою дослідників науки й технологій стала концепція національних систем інновацій (далі – НСИ) [10; 33]. Як вважає канадський дослідник Б. Годін, це була спроба відповіді на критику на адресу еко-

номістів про їх неспроможність інтегрувати існуючі інституції в теоретичні та економетричні моделі [26]. НСІ розглядалась розробниками концепції як «сукупність інституцій, взаємодія яких визначає інноваційну ефективність національних виробників» [37, с. 4]. НСІ складається з елементів (фірм, лабораторій, освітніх установ, органів державного регулювання, фінансових інституцій тощо) та системи зв'язків між ними, які взаємодіють у процесі створення, поширення й використання нових та економічно корисних знань.

Публікації, присвячені НСІ, можна розділити на дві групи: одні здебільшого описують інституції та шляхи організації НСІ в різних країнах, натомість інші є більш «теоретичними» й фокусуються на знаннях і процесі пізнання. Саме серед учених другої групи відновилось поняття «економіка знань» (knowledge economy), з'явилися поняття «суспільство пізнання» (learning society) та «економіка пізнання» (learning economy), запроваджені данським ученим Б. Лундвалом). Б. Лундвал, зокрема, зазначає: «Найбільш суттєвим ресурсом у сучасній економіці є знання, відповідно, найважливішим процесом є пізнання» [33, с. 1]. На думку Б. Лундвала, процес пізнання не закінчується в межах освітніх чи дослідницьких установ, а триває в рутинній діяльності, пов'язаній із виробництвом, розподілом та споживанням, а «найважливішою формою пізнання є інтерактивне пізнання» [33, с. 9], що формується в процесі взаємодії різних інституцій.

На початку 1990-х років концепцію національних систем інновації було взято на озброєння ОЕСР із метою привернення уваги політиків до питань інновацій в умовах глобалізації. Заступником директора правління ОЕСР із науки, технології та виробництва став згадуваний професор Б. Лундвал. Було розроблено систему показників для вивчення НСІ, фінансувалися про-

грами з їх дослідження [45]. Результатом стали декілька звітів, у центрі уваги яких були, зокрема, форми співпраці інституцій, формування кластерів, мережевих структур, мобільність персоналу.

Водночас концепція піддавалася критиці, наприклад, за те, що вона не була «разюче оригінальною» та приділяла увагу здебільшого інституціям, а не розповсюдженню знань як таких: «Ефективна система поширення знань і доступ до них є обов'язковою умовою для зростання інноваційних можливостей» [22, с. 40]. Автор критики – французький дослідник Д. Форей – був прихильником концепції економіки-на-знаннях та займався її розробкою, працюючи консультантом ОЕСР.

Перший крок до узагальненого використання поняття «економіка-на-знаннях» було зроблено ОЕСР у 1995 році з розглядом документа, підготованого канадською делегацією для урядової зустрічі Комітету наукової й технологічної політики (Committee on Science and Technology Policy) ОЕСР. Документ, до назви якого було винесено поняття «економіка-на-знаннях», розглядав дві теми: нову теорію зростання та інноваційну діяльність [46]. Щодо першої теми, зокрема, зазначалося: «Економічна наука поки що не здатна забезпечити розуміння механізму, що приводить до руху довготермінове зростання. В основі старої (неокласичної) теорії лежить виробнича функція. Відповідно до цієї теорії продуктивність економіки залежить від числа факторів, що впливають на виробництво. Ця теорія зосереджується на традиційних факторах праці, капіталу, матеріалів та енергії. Нова теорія зростання (the new growth theory), розроблена такими економістами, як П. Ромер, Дж. Гросман, Е. Хелпмен та Р. Ліпсей, доповнена ще одним фактором виробництва – базою знань» [39, с. 2]. Щодо другої теми було акцентовано на необхідності розробки нового покоління пока-

зників, які б визначали й оцінювали інноваційну діяльність, результати інноваційної економіки.

Саме в матеріалах ОЕСР уперше з'явилося визначення економіки-на знаннях (knowledge-based economy): «Це економіка, що безпосередньо ґрунтується на створенні, поширенні й використанні знань та інформації» [38, с. 7].

Теорії, які намагаються пояснити економічні й суспільні трансформації змінами в характері виробництва, його технології та організації виробничих структур, формують третій напрям концептуалізації нової економіки. Найвідомішою теорією подібного спрямування є постфордизм.

Постфордизмом названо домінуючу систему економічного виробництва, споживання та інших соціально-економічних явищ, що з'явилась у найбільш розвинених країнах світу наприкінці ХХ століття. Постфордизм протиставляється фордизму, системі масового виробництва стандартизованих товарів на збірних конвеєрах із використанням некваліфікованих або напівкваліфікованих робітників, зайнятих простими операціями та об'єднаних на великих підприємствах [56, с. 275]. Фордизм сформувався на автомобільних заводах Г. Форда, на честь якого й отримав назву.

У географів фордизм асоціюється з формуванням головних регіональних промислових осередків у найбільш розвинених країнах (наприклад, автомобілебудування американського Середнього Заходу, британського Західного Мідленду, Північного Заходу Італії) та характерними просторовими моделями економічної діяльності, яким притаманний територіальний розрив між розробкою продукту в науково-дослідних центрах та місцем фактичного виробництва стандартизованої продукції [56, с. 275].

Масове (часто складальне) виробництво стандартизованої продукції, яке потре-

бує потужних стабільних ринків, у роки відносно сталого зростання до 1973 року спиралося на державну підтримку високої купівельної здатності населення та захист національних ринків. Держава загального добробуту (welfare state), яка асоціюється з фордизмом, забезпечувала такі умови. Проте на початку 1970-х років система фордизму почала давати збої. На думку британського вченого А. Філдінга, це зумовлювалося, по-перше, кризою попиту, спричиненою зростаючими цінами на нафту, по-друге, виснаженням можливостей тейлоризму – наукового менеджменту процесу праці [27]. Окрім того, уся фордистська система базувалася на відносній замкнутості національної економіки, у межах якої підтримувався збалансований зв'язок між виробництвом і споживанням. Глобалізація виробництва та зростання світової торгівлі порушили національний баланс [9, с. 21].

Для виходу фордизму з кризи вживалися різні заходи, розроблялися форми компромісу між працею та капіталом. Масове стандартизоване виробництво заміщувалося гнучкою спеціалізацією, що базується на професійній роботі «в мережі взаємопов'язаних, незалежних, спеціалізованих і гнучких фірм» [27, с. 691]. Саме гнучкість виробництва стала найбільш характерною рисою нової системи виробництва й управління, що дістала назву «постфордизм». Географи вживають також термін «післяфордизм» («after-Fordism»), пояснюючи це тим, що саме він краще відображає реальний стан справ, коли найбільші суперечності попередньої системи залишаються нерозв'язаними [47].

Постфордизм з'являється в середині 1980-х років. Найбільш характерною його рисою є більш гнучкі, ніж в еру фордизму, методи виробництва, що виявляється у використанні багатофункціональних машин із програмним забезпеченням, фор-

муванні міжфірмових зв'язків у формі субконтрактів, стратегічних альянсів, «точно-в-час» виробництва (just-in-time production), у запровадженні тісних взаємозв'язків між стадіями розробки продукту, маркетингу, виробництва, появою невеликих спеціалізованих (дрібносерійних) підприємств для сегментованих ринків. Деякі дослідники вказують на зміну організації виробництва від домінуючої раніше бюрократично-ієрархічні форми до організації діяльності навколо проектів. Ключовим аспектом гнучкої спеціалізації є здатність фірм мати доступ до мережі субконтрактів і партнерів, щоб швидко довести продукт до ринку.

Постфордистська просторова організація виробництва характеризується появою нових територіальних форм (наприклад, кластерів чи промислових районів), про що більш детально мова йтиме далі, та розміщенням виробництва в регіонах, які були менш промислово освоєними за часів фордизму (наприклад, південь ФРН, італійська Емілья-Романья, Центральна Португалія, швейцарський кантон Юра, данська Ютландія) [27, с. 692].

Поняття фордизму та постфордизму вживаються як у вузькому розумінні (як організація трудового процесу), так і в широкому контексті (для опису всієї системи суспільних процесів). Для суспільно-географічних досліджень безперечний інтерес становить другий підхід. Складність предмета дослідження пояснює існування багатьох точок зору, зокрема, на природу, масштаб, форми існування постфордизму, який став темою активних дебатів для науковців.

Виділяються три наукові напрями з тлумаченням постфордизму: школа регуляції (Regulation School), неошумпетеріанізм (Neo-Schumpeterianism) та гнучка спеціалізація (Flexible Specialization). Найбільш впливовою серед постфордистських кон-

цепцій є теорія регуляції. Саме її автори зробили найбільше для поширення категорій «фордизм» і «постфордизм» та ініціювали дискусію про їх сутність [9]. Теорію регуляції було розроблено французькими дослідниками в 1970–1980-х роках. Головними її авторами є М. Агльєтта, Р. Буайє, А. Ліпієц [11; 1; 32]. Французька школа регуляції робить спробу пояснення своєрідного парадоксу в розвитку капіталізму: наявності нестабільності, криз постійних змін і водночас здатності до стабілізації через запровадження правил, норм, інституцій тощо. Теорія базується на двох ключових категоріях: 1) «режим накопичення» («Regimes of Accumulation»), яким означається історичний період стабільності в розвитку капіталізму за рахунок певної системи виробництва та споживання; 2) «способи регуляції» («Modes of Regulation»), що має відношення до сукупності інституцій, норм, правил, традицій, писаних і неписаних законів суспільства, які контролюють режим акумуляції й визначають його форми та забезпечують стабільність. Британський географ Е. Амін дає таке визначення цієї категорії: «Інституціональна сукупність» формальних законів, соціальних норм, що систематизують головні соціальні зв'язки в межах цієї форми капіталістичного виробництва» [13, с. 6].

Відповідно до регулятивної теорії кожен режим акумуляції досягає кризової точки, коли способи регуляції стають неієвими, тому суспільство змушене шукати нові правила й норми, формуючи нові способи регуляції. Це започатковує новий режим акумуляції, який із часом неминуче поставне перед кризою та необхідністю формування нових регулятивних норм тощо.

Теорія регуляції стверджує, що неможливо точно передбачити періоди зростання й кризи та їх часові межі внаслідок залежності від специфічних історичних умов. У цьому полягає суттєва відмінність від

теорії «довгих хвиль» М. Кондратьєва, згідно з якою «довжина» хвилі є чітко визначеною.

Ще один напрям постфордистських дебатів – неошумпетеріанські концепції, – пов'язаний насамперед із дослідженнями К. Фрімена, Ш. Перес [29]. Неошумпетеріанський напрям розвиває ідеї російського вченого М. Кондратьєва про п'ятдесятирічні «довгі хвилі» в розвитку капіталізму та австрійського й американського економіста Й. Шумпетера про провідну роль підприємців-інноваторів у народженні нової технічної парадигми [4; 10]. Техніко-економічна парадигма (далі – ТЕП), тобто сфера виробництва й економічних відносин з усіма притаманними їй явищами (технології, організаційні та управлінські методи, розподіл прибутків), є однією з ключових категорій неошумпетеріанців. Успішний перехід від однієї ТЕП до іншої залежить від стрибка в продуктивності, який досягається поширенням технологічних інновацій на всю економіку. Інновація тлумачиться широко та включає, окрім нових продуктів і процесів виробництва, також нові форми організації праці й управління, нові зростаючі сектори, нові транспортні й комунікаційні технології, нове просторове розміщення виробництва тощо.

Неошумпетеріанізм базується на теорії хвиль М. Кондратьєва. Відповідно до неошумпетеріанізму кожній хвилі притаманна певна техніко-економічна парадигма. Фордизм був техніко-економічною парадигмою четвертої хвилі М. Кондратьєва, а постфордизм – п'ятої. Таким чином, неошумпетеріанці намагалися наповнити хвилі М. Кондратьєва конкретним історичним змістом, аналізом техніко-економічних і соціально-інституціональних змін.

Багато прихильників серед географів здобула концепція гнучкої спеціалізації, яка зосередила свою увагу на розв'язанні

ключової проблеми фордизму, яку можна охарактеризувати як негнучкість (rigidity). Поштовхом до розвитку цієї концепції стала робота М. Пайора та Ч. Сабеля «Другий індустріальний перелом» [48]. Автори вважають, що в сучасній економіці співіснують дві індустріальні парадигми: масове виробництво стандартизованих товарів із використанням вузькоспеціалізованого обладнання й напівкваліфікованої робочої сили та гнучка спеціалізація – виробництво різноманітних товарів невеликими партіями з використанням багатоцільового обладнання й кваліфікованої праці. Масове стандартизоване виробництво й висока спеціалізація дає віддачу лише в разі ринкової стабільності.

За труднощів реалізації виробленої продукції виробник зазнає втрат через негнучкість виробничої системи. Для масового виробництва головною проблемою є стабілізація ринку, для гнучкої спеціалізації – підтримка «постійної інноваційності» [48, с. 17].

У певні історичні періоди одна виробнича парадигма може суттєво переважити іншу та стати пануючою. Саме ці зламні моменти дістали назву «індустріальні переломи» (industrial divides). Перший індустріальний перелом був пов'язаний із появою на початку ХХ століття технологій масового виробництва, яке зародилось у США й поширилось у світі. Другий індустріальний перелом, на думку авторів однойменної книги, розпочався в 1970-х роках і привів до відродження ремісничого виробництва. Це обумовлювалося підвищенням попиту на нестандартизовані товари високої якості, насиченням основних ринків масовою продукцією, розвитком багатофункціональних промислових технологій та гнучкої трудової практики.

Для авторів і прихильників концепції гнучкої спеціалізації масове виробництво й гнучка спеціалізація не лише є парадигма-

ми виробництва, а й історично реалізуються в типах економіки, коли один тип виробництва домінує на певній географічній території: у регіоні, національній державі чи світовому масштабі.

За фордистської моделі масового виробництва ефективним шляхом зростання віддачі є економія на масштабах виробництва. Зі зміною ситуації на ринках, з подорожчанням праці, зростанням частки заробітної плати в собівартості продукції такий шлях нарощування прибутків став нестабільним. Звичайним явищем стало переміщення виробництва в країни з дешевою працею. Протистояти цьому, на думку авторів концепції гнучкої спеціалізації, могла лише розробка стратегії гнучкого виробництва з наголосом на інноваціях і спеціалізації (наприклад, створення нових продуктів і послуг для швидко мінливого ринку) [53; 48]. Що більш мінливими й нестабільними ставали ринки, то більше фірм експериментували з гнучкими формами організації, які давали можливість здійснювати швидкі зрушення у виробництві [53, с. 18].

Саме гнучкою спеціалізацією М. Пайор та Ч. Сабел пояснюють той факт, що на фоні загального зростання безробіття, спричиненого зрушенням від масового виробництва, припиненням інвестування у великі підприємства, деякі регіони в розвинених країнах залишалися конкурентоздатними та зростали впродовж 1980–1990-х років [48]. Американський географ А. Скот пізніше доповнив: «Дійсно, саме тоді, коли <...> економіко-географи писали глибоко песимістичні доповіді про кризу в староосвоєних регіонах, у яких домінує фордистське виробництво, відродження стало реальною на певних територіях, що стали швидко зростати на базі постфордистського виробництва» [55, с. 29].

Під час вивчення італійського регіону

Емілья-Романья С. Браско з'ясував, що щільна мережа малих підприємств обробної промисловості зберігала конкурентоздатність на міжнародному рівні [17]. Фірми, які функціонували на території цих індустріальних районів, користувалися перевагами гнучких ринків праці та методами «точно-в-час» малосерійного виробництва, а також співпрацювали, користуючись спільною інфраструктурою, матеріальними й людськими ресурсами. Посилення зв'язків між підприємствами спричинило зростання агломераційних і кластерних тенденцій на території їх розташування. Запровадження гнучких виробничих систем зумовило глибоку реорганізацію промислових систем та економічних потоків, появу поняття економії на різноманітності замість економії на масштабах. Почали з'являтися нові індустріальні райони, які змогли адаптуватися до структурних змін і скористатися можливостями нових технологій. Зміни в територіальній організації виробництва, що супроводжували постіндустріальні трансформації, стали основою для виникнення цілої низки концепцій, які намагалися пояснити появу нових територіальних утворень.

Висновки. Радикальні зміни в структурі й спрямованості економічної діяльності стали предметом теоретичних та емпіричних досліджень, що проводяться представниками різних наук. Ґрунтовний аналіз теорій, які намагаються пояснити структурні економічні трансформації другої половини ХХ – початку ХХІ століття, дозволяє виокремити три шляхи їх концептуалізації: 1) зміну значимості секторів економіки, зростання терціаризації; 2) формування економіки знань; 3) трансформацію виробничих систем від масового виробництва до гнучкої спеціалізації як наслідок технологічного розвитку (постфордизм).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Буайе Р. Теория регуляции: критический анализ. / Р. Буайе ; пер. с фр. Н. Кузнецовой. - М. : Научно издательский центр «Наука для общества» ; РГУ, 1997. – 212 с.
2. Гаєвська Л. Трансформаційні процеси і регуляторна політика в економіці України : [монографія] / [Л. Гаєвська, Л. Гацька, І. Горленко] ; за заг. ред. Л. Тарангул. – Ірпінь : Національна академія ДПС України, 2004. – 222 с.
3. Иноземцев В. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы : [учеб. пособие для студ. вузов] / В. Иноземцев. – М. : Логос, 2000. – 304 с.
4. Кондратьев Н. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды. / Н. Кондратьев, Ю. Яковец, Л. Абалкин. – М. : Экономика, 2002. – 767 с.
5. Мочерний С. До питання про постіндустріальне суспільство / С. Мочерний // Економіка України. – 2002. – № 9. – С. 52–58.
6. Смаль В. Постіндустріальні форми територіальної організації виробництва: огляд основних концепцій / В. Смаль // Український географічний журнал. – 2010. – № 3. – С. 30–35.
7. Трансформація структури господарства України: регіональний аспект / за ред. Г. Балабанова, В. Нагірної, О. Нижник. – К. : Міленіум, 2003. – 404 с.
8. Чухно А. Постіндустріальна економіка: теорія практика та їх значення для України / А. Чухно // Економіка України. – 2001. – № 11. – С. 42–49.
9. Шевчук А. Постфордистские концепции (критический анализ) / А. Шевчук. – Казань, 2000. – 81 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ecsocman.hse.ru/data/634/686/1219/Shevchuk_PostfordistTheories2000.pdf.
10. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й Шумпетер ; предисл. В. Автономова. – М. : Эксмо, 2007. – 864 с.
11. Aglietta M. A Theory of Capitalist Regulation: The US Experience / M. Aglietta ; transl. from the French by D. Fernbach. - London : NLB, 1979. - 390 p.
12. Amin A. Neo-Marshallian Nodes in Global Networks / A. Amin, N. Thrift // International Journal of Urban and Regional Research. – 1992. – № 16. – P. 571–587.
13. Amin A. Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantoms of Transition / A. Amin // Post-Fordism: A Reader / ed. by A. Amin. – Oxford : Blackwell, 1994. – P. 1–43.
14. Bell D. Notes on the Post-Industrial Society / D. Bell // The Public Interest. – 1967. – № 7. – P. 102–118.
15. Bell D. The Coming of Post-industrial Society: A Venture in Social Forecasting / D. Bell. – New York : Basic Books, 1973. – 507 p.
16. Brint S. Professionals and the “Knowledge Economy”: Rethinking the Theory of Postindustrial Society / S. Brint // Current Sociology. – 2001. – Vol. 49. – № 4. – P. 101–132.
17. Brusco S. The “Emilian” Model: Productive Decentralization and Social Integration / S. Brusco // Cambridge Journal of Economics. – 1982. – № 6. – P. 167–184.
18. Bush V. Science – the endless frontier: a report to the president on a program for postwar scientific research / V. Bush. – Washington : Gvt Pr., 1980. – 99 p.
19. Camagni R. Innovation networks: spatial perspectives / R. Camagni. – London ; New York : Belhaven Press, 1991. – 247 p.
20. Castells M. The Rise of the Network Society: The Information Age: Economy, Society and Culture / M. Castells. – Oxford : Blackwell Publishers Ltd, 2001. – 594 p.
21. Clark C. The Conditions of Economic Progress / C. Clark. – London : Macmillan, 1940. – 504 p.
22. David P. Assessing and expanding the science and technology knowledge base / P. David, D. Foray // STI Review. – 1995. – № 16. – P. 13–68.
23. Lipietz A. Democracy / A. Lipietz. – New York : Oxford University Press, 1992. – 206 p.
24. Drucker P. From capitalism to knowledge society / P. Drucker // The knowledge economy. – Woburn : MA Butterworth, 1998. – P. 15–35.
25. Esping-Anderson G. The Three Worlds of Welfare Capitalism / G. Esping-Anderson. – Cambridge : Polity Press & Princeton ; Princeton University Press, 1990. – 260 p.
26. Godin B. The knowledge-based Economy: Conceptual framework of Buzzword? / B. Godin // Journal of Technology Transfer. – 2006. – № 31. – P. 17–30.
27. Fielding A. Industrial Change and Regional Development in Western Europe / A. Fielding // Urban Studies. – 1994. – Vol. 31. - P. 679–704.
28. Fisher A. The Clash of Progress and Security / A. Fisher. – London : Macmillan, 1935. – 234 p.
29. Freeman C. Structural Crisis of Adjustment, Business Cycles and Investment Behavior / C. Freeman, C. Perez // Technical Change and Economic Theory / ed. by G. Dosi. – London : Frances Pinter, 1988. – P. 38–66.

30. Freeman C. Structural Crisis of Adjustment, Business Cycles and Investment Behavior / C. Freeman, C. Perez // *Technical Change and Economic Theory* / ed. by G. Dosi. – London : Frances Pinter, 1988. – P. 38–66.
31. Hirsch-Kreinsen H. Low and Medium Technology Industries in the Knowledge Economy / H. Hirsch-Kreinsen, D. Jacobson, S. Laestadius, K. Smith // *Low-tech innovation in the knowledge economy*. – Frankfurt : Peter Lang, 2005. – P. 11–31.
32. Lipietz A. Towards a New Economic Order: Post-Fordism, Ecology and Democracy / A. Lipietz. – New York : Oxford University Press, 1992. – 206 p.
33. Lundvall B.-A. National systems of innovation: towards a theory of innovation and interactive learning / B.-A. Lundvall. – London : Longman, 1992. – 342 p.
34. Lundvall B.-A. The Learning Economy / B.-A. Lundvall, B. Johnson // *Journal of Industry Studies*. – 1994. – Vol. 1. – № 2. – P. 23–42.
35. Marshall A. Principles of economics: unabridged eighth edition was originally published in 1890 / A. Marshall. – New York : Business & Economics, 2009. – 740 p.
36. Machlup F. The production and distribution of knowledge in the United States / F. Machlup. – Princeton : Princeton University Press, 1962. – 416 p.
37. Nelson R. National Innovation Systems: a comparative analysis / R. Nelson. – Oxford : Oxford University Press, 1993. – 541 p.
38. The Knowledge-based economy in 1996, Science Technology and Industry Outlook / OECD. – Paris, 1996. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.oecd.org/document/62/0,3746,en_2649_34273_1814439_1_1_1_1,00&&en-US01DBC.html.
39. Conference on New S&T Indicators for Knowledge-Based Economy : Background Document, DSTI/STP/NESTI/GSS/TIP(96)2 / OECD. – Paris : OECD, 1996. – 30 p.
40. Frascati Manual 2002 – Proposed standard practice for surveys of research and experimental development (Sixth revision) / OECD. – Paris, 2002. – 255 p.
41. Innovative Networks: Co-Operation in National Innovation Systems / OECD. – Paris : OECD, 2001. – 342 p.
42. National Systems for Financing Innovation / OECD. – Paris : OECD, 1995. – 118 p.
43. OECD Science and Technology Indicators, (R&D, Innovation and Competitiveness) № 2 / OECD. – Paris : OECD, 1986 – 117 p.
44. Science and technology policy – Review and Outlook / OECD. – Paris, 1994. – 314 p.
45. Work on National Innovation Systems : Road Map, DSTI/STP(93)8 / OECD. – Paris : OECD, 1993. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.oecd.org/dataoecd.
46. The Implications of the Knowledge-Based Economy for Future Science and Technology Policies, OCDE GD(95)136 / OECD. – Paris : OECD, 1995. – 7 p.
47. Peck J. Searching for a new institutional fix: the after-Fordist crisis and the global-local disorder / J. Peck, A. Tickell // *Post-Fordism: a reader*. – Oxford : Blackwell, 1994. – P. 280–315.
48. Piore M. The Second Industrial Divide / M. Piore, C. Sabel. – New York : Basic Books, 1984. – 368 p.
49. Romer P. Endogenous technological change / P. Romer // *Journal of Political Economy*. – 1990. – № 98. – P. 338–354.
50. Romer P. Endogenous technological change / P. Romer // *Journal of Political Economy*. – 1990. – № 98. – P. 338–354.
51. Romer P. Increasing returns and long-run growth / P. Romer // *Journal of Political Economy*. – 1986. – № 94(5). – P. 1002–1037.
52. Rostow W. Stages of Economic Growth: a non-communist manifesto, 2nd ed. / W. Rostow. – Cambridge : Cambridge University Press, 1971. – 274 p.
53. Sabel C. Flexible Specialization and the Re-emergence of Regional Economies / C. Sabel // *Reversing Industrial Decline? Industrial Structure and Policy in Britain and Her Competitors*. – New York : St. Martin's Press, 1989. – P. 17–70.
54. Schumpeter J. The theory of economic development / J. Schumpeter. – Cambridge : Harvard university press, 1934. – 255 p.
55. Scott A. Economic geography the great Half-Century / A. Scott // *The Oxford Handbook of Economic Geography*. – Oxford ; New York : Oxford University Press, 2002. – P. 18–44.
56. The dictionary of human geography / ed. by R. Johnston et al. ; consultant ed. D. Smith. – Oxford ; Malden : Blackwell Publishers, 2000. – 958 p.